

УДК 94(73)"97"

Я. І. Золотарьова

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США В 70-ті рр. ХХ ст.

У статті досліджено формування концепції прав людини у зовнішній політиці США та механізми її реалізації у 70-ті рр. ХХ ст. Моральний зміст зовнішньополітичної стратегії на основі прав людини, запроваджений президентом Дж. Картером, мав відновити міжнародні моральні позиції Америки та забезпечити консенсус усередині країни. У практичному втіленні правозахисна проблематика перетворилася на ресурс зовнішньополітичного впливу.

Ключові слова: політика захисту прав людини, концепції зовнішньої політики США у 60–70-ті рр. ХХ ст., детант, ініціативи конгресу США 1973–1976 рр., адміністрація президента Дж. Картера, американсько-радянські відносини.

До середини ХХ ст. питання дотримання прав людини у практиці міжнародних відносин вважалося внутрішньою справою кожної держави, в яку міжнародне співтовариство було не вправі втручатися. Ситуація почала змінюватися з утворенням у 1945 р. ООН, прийняттям Статуту ООН, Загальної декларації прав людини, а також розвитком міжнародного права у вигляді ратифікації різними державами міждержавних пактів і конвенцій, які регламентують аспекти громадянських прав і свобод особистості. А вже з 1966 р. міжнародне право прав людини реально діє у вигляді договірного права (після підписання Білля про права людини, який остаточно оформився у двох пактах). Внаслідок цих процесів питання прав людини стає предметом міжнародної дискусії. У другій половині 1970-х рр. проблема прав людини виходить на перший план у міжнародних відносинах в якості засобу реалізації стратегії «поширення демократії». Однією з перших держав, яка почала активно застосовувати нову практику, були Сполучені Штати Америки.

Проблему правозахисного дискурсу зовнішньої політики США ґрунтовно досліджували американські автори. Серед дослідників виділяються роботи авторів, близьких до ідеї «політичного моралізму»: І. Донелі, З. Бжезинського, Д. Хіпса, Р. Лілліча, Дж. Льюїса. Серед прихильників «політичного реалізму» правозахисній тематиці зовнішньої політики приділяють увагу А. Шлезінгер-молодший, Г. Віард, Г. Кіссінджер, С. Браун. Дане питання також піднімається і в роботах критичного напрямку американської історіографії: Р. Фолк, Л. Шульц, Н. Хомски. У радянській та російській історіографії з-поміж робіт агітаційного характеру проблематика прав людини у розгляді основ формування зовнішньої політики США отримала наукову оцінку в роботах Г. Арбатова, В. Журкіна, Е. Іваняна, А. Кокошина, О. Колобова, Р. Овіннікова, О. Попової, А. Тихонова, О. Широкова. Проте, більше уваги автори приділяють кампанії президента Дж. Картера, ніж ініціативам конгресу 1973 - 1976 рр. й інституалізації політики захисту прав людини.

В українській історіографії наразі не існує комплексних праць, які досліджували питання формування концепції прав людини у зовнішній політиці США. Американська ж сучасна історіографія також не виробила єдиної оцінки концептуальних основ правозахисного напрямку зовнішньої політики, наслідків його втілення та фактору впливу етнічних лобі на процес формування політики захисту прав людини.

«Ідея обраності» – вагомий чинник у американській зовнішній політиці. В її основі лежить свобода та похідні від неї права людини. «До цього часу почуття місії грає важливу роль у американській зовнішній політиці» – зазначає сучасний дослідник зовнішньої політики США Клейр Аподака [1, р. 34].

Проте, реальними передумовами для посилення значення прав людини у зовнішній політиці США були важливі зміни у світовій політиці та суспільній думці другої половини ХХ ст. Невдачі зовнішньополітичного курсу адміністрацій президентів-республіканців, пов'язані з війною у В'єтнамі, ріст розчарування у чистоті американських цілей у світі (так звана «криза духу» - назва, дана журналістськими колами), Уотергейтський скандал та розвиток правозахисних рухів призвели до ідейної переоцінки ролі США і відходу від «real politic» [2, р. 84]. В умовах серйозних змін у духовному та політичному житті США наприкінці 60–70-х рр. ХХ ст. американські лідери опинилися перед необхідністю внесення коректив до зовнішньої політики США.

В цей час на сцені політичного життя Сполучених Штатів виникає новий напрямок – політичний моралізм, який об'єднав декілька основних концепцій захисту прав людини на міжнародній арені. Ці концепції значно відрізнялися за змістом. Найбільш «лівою» була концепція егалітарності; «помірковою» здавалася концепція Т. Хесбурга (Рада з міжнародних відносин – РМВ), до якої схилився і С. Венс; концепція «Трьохсторонньої комісії» на чолі з З. Бжезинським була орієнтованою більш право; а на правому фланзі знаходилася концепція Комітету з існуючої небезпеки. Згодом РМВ та Трьохстороння комісія поповнять новий керівний апарат Дж. Картера своїми підготовленими кадрами.

Концепції захисту прав людини стали впливовими ідеями і в американському конгресі, який прагнув до демократизації системи влади в країні. У цей період було підтверджено традиційні, конституційні повноваження конгресу в галузі зовнішньої політики, а також визначено нові «революційні» повноваження: у питанні оголошення війни, контролю над діяльністю ЦРУ, забезпечення прав людини у зовнішній політиці [3, с. 267-268].

Вагомий важіль впливу конгресу на проведення «своїх» зовнішньої політики - це програми зовнішньої допомоги. Як відзначає К. Уолтс: «Програми допомоги – це один з пунктів порядку денного законодавчої влади, де програми зовнішньої політики спонукають адміністрацію шукати спільні шляхи з конгресом» [4, р. 97].

У структурі конгресу почали виникати спеціальні інститути, що займалися «захистом прав людини». Так, підкомітет з міжнародних організацій та рухів комітету з іноземних справ палати представників під головуванням Д. Фрезера (демократ, від штату Міннесота), провів протягом 1973 р. більше 100 слухань з проблем прав людини у зовнішній політиці, вивчаючи роль США у міжнародних правозахисних організаціях та визначив приклади порушення прав людини у 28 країнах світу [5, с. 124-126]. За час роботи 15 слухань конгресу (з 1 серпня по 7 грудня 1973 р.) були заслухані свідчення 45 осіб, серед яких були колишні урядовці, представники НУО, представники США у різноманітних агентствах ООН, вчені, чиновники держдепартаменту, а також члени конгресу. Перелік питань, які піднімалися на цих слуханнях, вражає своєю широтою. Серед їх числа також розгляд ситуації з порушення прав людини в окремих країнах (Чилі, ПАР, СРСР, Філіппіни, Південна Корея та ін.) [6].

За матеріалами, проведених у 1973 р., слухань підкомітет з міжнародних організацій та рухів підготував у 1974 р. звіт про «Міжнародний захист прав людини» і повідомлення «Права людини у міжнародній спільноті: заклик до лідерства США», в якому містилися 29 рекомендацій для майбутньої зовнішньої політики США [7, с. 6-7].

Наступним помітним кроком конгресу було прийняття у 1974 р. поправок до нового Закону про торгівлю та Закону про Експортно-Імпортний Банк (ЕІБ). Відома поправка Г. Джексона - Ч. Веніка забороняла всім країнам з неринковим типом економіки надання «режиму нації найбільшого сприяння», поправка Е. Стівенсона позбавляла країни з неринковою економікою кредитів ЕІБ. Оскільки у той час головним отримувачем санкцій був СРСР то, подальша співпраця між країнами мала залежати від внутрішньополітичного стану у країні Рад («єврейське питання», питання дисидентів, лібералізація радянської економіки). Отже, у 1974 р. конгрес виробив основу майбутньої програми з інституалізації прав людини у зовнішньополітичній діяльності США.

Як зазначає Генрі Кіссінджер, поворот американської адміністрації ще при президентові Річарді Ніксонові до питання про активне використання концепції «прав людини» у зовнішньополітичних цілях США був прямо пов'язаний з розпочатою у 1972 р. практичною підготовкою Наради з безпеки і співробітництва у Європі [8, р. 729]. Ця лінія була закріплена підписанням Дж. Фордом Заключного акту Гельсінської наради. Заключний акт був підписаний 33 главами держав і урядів європейських країн, а також США і Канади. Особливу увагу заслуговують внесені до Заключного акту рекомендації з так званої «третьої корзини» наради: співробітництво у гуманітарних та інших областях, включаючи питання прав людини, в рамках таких підрозділів, як «контакти між людьми», «інформація», «співпраця у галузі культури» і «співробітництво у галузі освіти». Саме ці положення, а не питання «першої та другої корзин» (відповідно, питання, що стосуються безпеки, і питання співробітництва у галузі економіки, науки, техніки, навколишнього середовища) зайняли у роботі наради основне місце. Свої оцінки підсумками Гельсінської наради наводить колишній посол СРСР у США Анатолій Добринін у мемуарах «Цілоком конфіденційно». А. Добринін пише, що, підписуючи Заключний акт наради, президент Дж. Форд «розраховував на підтримку в США, насамперед тому, що Радянський уряд давав, нарешті, важливі зобов'язання з гуманітарних питань, включаючи еміграцію і права людини».

Таким чином, протягом 70-х рр. ХХ ст. питання прав людини, отримавши значку підтримку суспільства, аналітичних осередків та законодавчої гілки влади, сформувався як провідна зовнішньополітична концепція США.

Американська історіографія, тим не менш, акцентує, що саме президент Джиммі Картер був головним ідеологом концепції прав людини у зовнішній політиці США. Будучи представником традиції політичного ідеалізму, він був першим президентом США, який оголосив, що зовнішня політика всіх країн повинна бути побудована з урахуванням концепції прав людини. Дж. Картер одним з перших керівників держав визнав моральне значення політичної дії. Президент США заявляв: «...Наша підтримка прав людини в інших країнах знаходиться у колі наших власних інтересів так само, як частина нашого національного характеру» [9, р. 138]. Президент використав дану політику для обґрунтування свого зовнішньополітичного курсу у регіонах, де стикалися інтереси США та СРСР, а також у двосторонньому діалозі двох наддержав.

Дж. Картер у пошуках морального змісту американської зовнішньої політики підійшов до прав людини як до об'єднуючого принципу. Ця норма була покликана не тільки відновити міжнародні моральні позиції Америки, а й забезпечити консенсус всередині країни з питань зовнішньої політики. Дана доктрина відповідала запитам як прихильників «холодної війни», які бажали засудження комуністичного світу, так й ідеалістів, які вбачали у правах людини можливу основу міцного миру.

Концептуальні пошуки пріоритетів зовнішньої політики для США відобразилися також і на проведенні президентської кампанії 1976 р., коли «аполітичність» та прихильність до «вічних американських цінностей» перетворилася у головні козири представника демократичної партії. Відомі телевізійні дебати з зовнішньополітичних проблем між Дж. Картером та Дж. Фордом, на думку багатьох американських оглядачів, зіграли не останню роль у результатах виборів. Під час них Дж. Картер наполягав на моральній політиці, на проведенні нової правозахисної кампанії на світовій арені [10, р.117]. Під час передвиборчої кампанії Дж. Картер постійно закликав відновити «моральний компонент» американської зовнішньої політики. Тому очевидно, що однією з найбільш помітних рис зовнішньополітичного курсу адміністрації Дж. Картера стане «реідеологізація».

Американський дослідник А. Шлезінгер-молодший визначає загостреність концепції прав людини проти всього «комуністичного світу». Політика Дж. Картера щодо СРСР та інших країн соціалістичної орієнтації не раз піддавалася критиці за те, що політична підтримка дисидентських рухів погіршує міжнародну ситуацію. У власних мемуарах президент їй парировав: «Мені часто дорікали - як вдома, так і за кордоном - в тому, що я

дратую лідерів та уряди і вношу напругу у відносини між державами. Але в той же час мене ніколи не критикували ті, хто пробував у в'язниці або зазнав тортур, ті, чий основний права були так чи інакше пригнічені. Коли їм вдавалося зробити публічну заяву або таємно передати за кордон особистий лист, вони хвалили мене і підбадьорювали, знову і знову повторюючи, що найгірше для них – це зневага або забуття. Це особливо стосувалося політичних в'язнів за залізною завісою» [11, р 351]. Матеріали з російських архівів підтверджують ці слова Дж Картера. Кількісний аналіз їх фондів виявляє кілька десятків листів Дж. Картеру з СРСР від тих, хто на собі випробував принадність прав і свобод людини по-радянськи, з них 15 послань від в'язнів радянських політичних таборів (за підрахунками архівіста проекту «Меморіалу» Олексія Макарова) [12].

Про значення ініціатив американського президента для дисидентів у СРСР можна говорити на основі даних контент-аналізу матеріалів самвидаву. Цікава статистика: у знаменитій «Хроніці поточних подій» Дж. Картер – єдиний закордонний політик, хто потрапив до топ-100 списку за частотою згадувань у публікаціях. Ім'я 39-го президента названо у бюлетені московських правозахисників 74 рази, для порівняння: Р. Ніксон і Дж. Форд – 20 і 10, Р. Рейган – 9 [12].

За Дж. Картера питання дотримання прав людини в Радянському Союзі перетворилося на одне з вузлових протиріч у американсько-радянському діалозі, тому впливало і на інші його напрямки: переговорний процес, зокрема, дебати навколо договору ОСО-2 і військову допомогу третім країнам. Розширення еміграції з СРСР (особливо єврейської) розглядалося американською стороною в якості умови для прийняття угод з усіх питань міждержавних відносин. Зокрема, просування у питанні скорочення озброєнь ставилося у залежність від змін радянської системи. Наявність кризової ситуації у Радянському Союзі створювала умови для ефективного використання офіційними колами США проблеми прав людини в якості важливого критерію розвитку американсько-радянських відносин.

В одному з щотижневих оглядів З. Бжезинського (радник президента з національної безпеки, 1977 – 1981 рр.) повідомляється про спеціально створене відділення з прав людини у Держдепартаменті, яке очолила Пат Деріан, і про Джесіку Такман, яка була призначена відповідати за питання, пов'язані з правами людини, перед Радою національної безпеки: «... ми хотіли б закликати всіх, хто планує зустрічі з ... дисидентами, або готує листи з цих питань, або зустрічається з групами, які займаються цими питаннями, або виступає з промовами, обов'язково попередньо зв'язатися з Джесікою Такман, яка в свою чергу буде координувати з Пат Деріан і отримувати від неї поради та вказівки. Це не тільки має зробити вашу діяльність більш ефективною і надасть Вам велику допомогу, але також забезпечить узгодженість Ваших дій з планами і діями, розпочатими всієї адміністрацією, і, зокрема, Державним департаментом» [13].

Про свою діяльність на посаді радника президента Дж. Картера з питань національної безпеки у 1977-1981 рр. З. Бжезинський детально розказав у своїх мемуарах «Сила і принцип», опублікованих у 1983 р. З. Бжезинський виходив з того, що США повинні раз і назавжди подолати «в'єтнамський синдром», що пасивний підхід до міжнародних справ для США неприйнятний, бо він веде до «хаосу». В якості головного рецепту він пропонував «злиття» американської сили з «моральними факторами», тобто з так званими «демократичними цінностями». Саме на цій основі, підкреслював З. Бжезинський, зовнішня політика США у змозі набутти нового динамізму, здійснювати реальний вплив на хід подій всюди в світі і тим самим допомогти США виконати покладену на них «історично значущу місію» [14, р 20].

Визначаючи умовою продовження детанту розвиток політичних свобод в СРСР, політичний істеблішмент США розраховував шляхом втягування Радянського Союзу у торгівлі та науково-технічні зв'язки зі Сполученими Штатами змусити радянське керівництво почати апробацію нових концепцій виробництва і управління економікою, що сприяло б впровадженню в СРСР американської системи бізнесу. Саме тому розвиток економічних відносин з Радянським Союзом конгрес ставив у залежність від ходу внутрішніх демократичних реформ. Стратегія «поширення демократії» у Радянському Союзі, через визначення Сполученими Штатами проблеми прав людини у міждержавних відносинах, у результаті привела до руйнування радянської ієрархії цінностей. Питання ж еміграції турбувало зовнішньополітичну еліту Сполучених Штатів як факт визнання або невизнання у Радянському Союзі американської системи цінностей.

Історично у кризові періоди американської історії виникає потреба перегляду офіційної стратегії зовнішньої політики, її основних напрямків. Як результат, у зовнішній політиці США отримує найбільше поширення моральний імператив, що і відбулося у 70-х рр. ХХ ст. Про зміну ролі Америки в цей час дискутували провідні вчені-міжнародники, зовнішньополітичні дослідницькі центри, політики, журналісти, неурядові організації. Таким чином, американська громадська думка була підготовлена до політики захисту прав людини. Повернення до «справжніх, традиційних американських цінностей» у зовнішній політиці передбачало вирішення найсерйознішої з часів Великої депресії внутрішньої соціально-політичної та духовної криз США. Водночас час норма «прав людини», крім свого основного призначення, перетворилася на своєрідну ідеологію міжнародних відносин, а в якості такої – у ресурс зовнішньополітичного впливу, яким відразу почали послуговуватися Сполучені Штати.

Отже, наукова цінність дослідження означеної проблеми зумовлена існуючою прогалиною у висвітленні даного питання в українській історіографії. Практична значимість задач, поставлених у дослідженні, визначається актуальністю проблеми у сучасному світі, що переживає «конфлікт цінностей». Подальші розвідки будуть орієнтуватися на вивчення практичного втілення американської зовнішньої політики захисту прав людини, зокрема її становленню складовою порядку денного у відносинах США та СРСР і порівняння її проявів щодо Радянського Союзу та соціалістичних країн східної Європи.

Джерела та література

1. Apodaca Clair Understanding U.S. Human Rights Policy: A Paradoxical Legacy / Clair Apodaca. Routledge, 2013. – 256 p.

- Schneider M. A New Administration's New Policy: The Rise to Power of Human Rights / M. Schneider // Human Rights and U.S. Foreign Policy / by P. Brown. - Wash, 1979.
- Уилсон Дж. Американское правительство: Пер. с англ. / Джеймс Уилсон. – Москва : Прогресс-Универс, 1995. – 509 с.
- Waltz K. Foreign Policy and Democratic Politics. Boston, Little, Brown, 1976. – 102 p.
- Широков О.Н. Принципы формирования политики «защиты прав человека» США и механизм ее реализации на международной арене в конце 60-х – 70-е гг. XX в. (исторические аспекты проблемы): дис. канд. ист. наук: 07.00.15 / Олег Широков. Нижний Новгород, 2001. – 280 с.
- U.S. Congress House Committee on Foreign Affairs. Subcommittee on International Organizations and Movement. Human Rights in the World Community: a call for U.S. Leadership: a report. Washington, U.S. Government Printing Office, 1974, 54 pages (93d Congress Record, 2d session, committee print)
- Тихонов А.А. Права человека во внешней политике США: 1970 – 1990 гг.: [обзор] / АН СССР, Ин-т государства и права, Ин-т науч. информ. по обществ. Наукам / Анатолий Тихонов. - М.: [б. и.], 1991. - 24 с.
- Kissinger H. Years of Renewal. The 3-d Book / Henry Kissinger. – N.Y.: Touchstone, 2000. – 1151 p.
- Foreign Policy and Human Rights. Issues and Responses / Editor: R. J. Vincent. – 2009. - 296 p.
- The President Campaign 1976. – Vol. 3. – The Debates. - Wash., 1979
- Carter J. Keeping Faith: Memoirs of a President / Carter J. – University of Arkansas Press, 1995 – 633 p.
- Президент США Дж. Картер и права человека в СССР / НИПЦ "Мемориал" [Елeкторний ресурс]. – Режим доступу: http://memo.ru/history/diss/carter_index.html
- Lipshutz B., Brzezinski Z. «White House Memorandum re: Meetings with Representatives of Citizens of Foreign Countries Relating to Human Rights Matters and Similar Situations» demanding coordination on Human Rights actions and statements / Lipshutz B., Brzezinski Z. / НИПЦ "Мемориал" [Елeкторний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/diss/carter/files/lmg040.jpg>
- Brzezinski Z. K. Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981 / Z. K. Brzezinski. – Farrar, Strauss, Giroux. 1983. – 464 p.

Золотарева Я. И. Формирование концепции прав человека во внешней политике США и механизмы ее реализации в 70-е гг. XX в.

В статье исследуется формирование концепции прав человека во внешней политике США и механизмы ее реализации в 70-е гг. XX в. Моральный смысл внешнеполитической стратегии на основе прав человека, введенный президентом Дж. Картером, должен был восстановить международные моральные позиции Америки и обеспечить консенсус внутри страны. В практическом воплощении правозащитная проблематика превратилась в ресурс внешнеполитического влияния США и важный критерий развития американско-советских отношений.

Ключевые слова: политика защиты прав человека, концепции внешней политики США в 60 - 70-е гг. XX в., детант, инициативы конгресса США 1973–1976 гг., администрация президента Дж. Картера, американско-советские отношения.

Zolotaryova Ya. I. Formation of the concept of human rights in U.S. foreign policy and its implementation mechanisms in the 70s of XXth c.

The article touches on the the formation of the human rights' concept of the U.S. foreign policy. Also the article clarifies its implementation mechanisms in the 70-ies of the XX century. The moral sense of foreign policy based on human rights was introduced by President Carter. It was intended to repair America's international moral stance and build consensus inside the country. In the practice human rights issues of the U.S. foreign policy turned into a resource of political influence and an important criterion for the development of US-Soviet relations.

Keywords: Human rights polity, the concepts of U.S. foreign policy in the 60–70-ies of the XX century, détente, initiative of the U.S. Congress in 1973-1976, President Jimmy Carter administration, US-Soviet relations.

УДК 94(367)

О. А. Янчук

АКТИВІЗАЦІЯ ПИТАННЯ “ЛЕМКІВСЬКОГО СЕПАРАТИЗМУ” В ОСТАННІ РОКИ ІСНУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Проаналізовано розвиток “сепаратистських прагнень” лемків в Польській Народній Республіці в період кризи соціалістичного устрою у 80-х роках минулого століття. Також звернено увагу на причини виникнення національної відрубності лемків і її вплив на відносини всередині українсько-лемківського середовища. Зокрема, розглянуто засоби проведення національної політики польського комуністичного уряду щодо лемківської проблеми, які спричинили появу націоналістично-етнографічних теорій лемків про національну відрубність останніх від українців у Польщі.

Ключові слова: лемки, Товариство лемків, Українське суспільно-культурне товариство, “лемківський сепаратизм”, українсько-лемківські відносини.

Події переломних 1980-х років в Польській Народній Республіці (далі – ПНР) призвели до актуалізації питання присутності на її території різних національних і етнічних меншин. Тоді вперше в історії ПНР їхнє питання постало на порядку денному в суспільній і політичній площині. Разом з цим, серед деяких активістів етнічних меншин виразно почали проявлятися ідеї власної приналежності до окремого народу за релігійною, культурною і мовною ознаками. Такою етнічною групою, в середовищі якої в роки існування ПНР почали поширюватися так звані “сепаратистські тенденції”, прагнення до відокремлення і відчуження, були